

„Több szereplőre ismerhetünk”? Szerintem Goya nem erre ismert, *Hölderlin* sem – aki-nél Szaturnusz az aranykor istene, a méretlen időé, a mértéktelen természeté, szemben a trónbitorló Zeusszal, a méricskéló ügyességgel és kimért idővel –; és magam sem arra ismerek. És ezen a ponton akad pontatlanság is, rejtély is. Hadd végezzem itt velük.

A pontatlanság: a képen nincs két fiúnak nyoma, nincsen három alak; továbbá: »apa« és »atya« nem szinonimák: a görög *patér*, latin *pater*, nem nemző apa, hanem úr, hatalom. A rejtély pedig a festmény címe. Földényi így adja meg (5. p.): „*Szaturnusz megeszi gyermekét*”. Lábjegyzetben viszont azt mondja (9. p.): „Antonio Brugada, Goya személyes ismerőse említi először a *Saturno* címet abban a listában, amelyet röviddel Goya halála után állított össze 1828-ban a festő madridi hagyatékáról... Brugada listája csak ebben a században látott napvilágot; a 19. században Goya unokájának, Mariano Goyának a közeli ismerőse, Charles Yriarte által 1867-ben közzétett (és félrevezető) címhasználat volt ismeretes: *Saturne dévorant ses enfants*.” Miért félrevezető ez a cím? Miért nem Brugada címe megbízható? Abban nincs sem egyes, sem többesszámban »gyermek«. Miért adja Földényi azt a címet, amit ad? Végül: Miért festett Goya csak egy felfalando testet, nem többet, ahogy az ikonográfiailag szokásos?

Kitűnő könyv.

Földényi F. László. *A lélek szakadéka. Goya Szaturnusza. Pécs. Jelenkor, 1993. 143 oldal. 310 Ft.*

ANDRÁS SÁNDOR

A menekülés művészete

Erich Fromm Menekülés a szabadság elől (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 260 oldal) című kötete Erős Ferenc kiváló utószavával a Kiadó Hermész Könyvek sorozatában jelent meg. A szerzőt már ismeri a magyar olvasóközönség, hisz a Szeretet művészete című műve és egy japán szerzővel, T. D. Suzukival közösen írt munkája, a Zen-buddhizmus és pszichoanalízis már megjelent hazánkban.

Erich Fromm 1900-ban született a németországi Frankfurt am Mainben, ortodox zsidó szülők egyetlen gyermekeként. A frankfurti és heidelbergi egyetemen pszichológiát, filozófiát és szociológiát tanult. Tanárai között olyan hírességek voltak, mint *Max Weber*, *Alfred Weber*, *Karl Jaspers* és *Heinrich Rickert*. 1922-ben doktorált, 1928 és 1938 között a frankfurti egyetem társadalomtudományi intézetének munkatársa volt. 1938-ban a nácik elől Amerikába menekült. A *Menekülés a szabadságtól* (*Escape from Freedom*) című munkája először 1941-ben Amerikában jelent meg.

A könyv a szabadságtól való menekülés két formájával foglalkozik részletesen, mely számunkra itt, Közép-Kelet-Európában szomorúan időszerű. Az egyik megtestesítője az autoriter személyiségtípus, mely képtelen a szabadság elviselésére, nem tud a szabadsággal és az azzal járó felelősséggel szembenézni. Ez szorongást szül benne, és az egyént hajlamossá teszi az agresszióra, a gyűlölködésre, a kegyetlenkedésre és mások irtógalmatlan eltiprására. A harmincas években Fromm is tanúja volt a fasiszta rendszerek létrejöttének. Könyvében a kialakult barbarizmust nem a történezs, hanem a pszichológus szemével vizsgálja. Célja a következő: megvizsgálni a modern ember jellemstruktúrájában azokat a vonásokat és változó tényezőket, amelyek a fasiszta országokban az embert gyakran arra készítették, hogy nem csupán kényszer hatására, hanem *önként* is lemondjon szabadságáról.

A szabadság előli menekülés másik formája az egyén – a fogyasztói társadalomra jellemző személyiségtípus – kényszeres és mániákus vágya, hogy minden tekintetben hasonlítson többi embertársára. Fromm ezzel szemben azt az embert látta velünk, aki

képes a szabadságát pozitív tartalommal megtölteni. (Nem véletlenül volt ez a könyv a hatvanas évek ellenkultúrájának és diáklázadásainak idején sikermű.) Itt és most, Magyarországon a menekülés e másik formájának leírása is aktuális, de – különösképp a környezetvédelem elkötelezettjei körében – érdeklődésre tarthat számot a frommi autonóm, szabadságával élni tudó ember víziója is.

Fromm elemzi, hogy milyen szerepet játszanak a pszichológiai tényezők a társadalmi folyamatokban. *Freud* álláspontjával ellentétben gondolatai arra a feltevésre épülnek, hogy a pszichológia kulcsproblémája nem pusztán az ösztönszerűen adott emberi szükségletek kielégítésének vagy kielégítetlenségének vizsgálata, hanem a személyiség világhoz való *sajátos és változó* kapcsolódása. A szerző szerint az ember természete és szenvedélyei társadalmi produktumok, és a társadalomlélektan egyik legfontosabb feladata, hogy leírja: miért következnek be változások az ember jellemében. Fromm történelmi vizekre evez, és megvizsgálja, miért különbözik a reneszánsz szelleme a középkortól, és miért jelentek meg a XX. században a barbarizmus új fajtái?

A középkori társadalom felbomlásával az egyén (bármelyik osztályhoz tartozott is) egyedül maradt és elszigeteltté vált. Kiszakadt a középkori rendi társadalom gyakran elnyomó, de ugyanakkor biztonságot adó hierarchikus szerkezetéből, és szabad ura lett életének. Az újonnan nyert szabadság azonban a különböző társadalmi osztályoknak mást jelentett. Az itáliai reneszánsz városállamainak gazdag polgársága létrehozta a reneszánszt, mely az egyéni méltóságot, az emberi test szépségét és az alkotók becsvágyát tükrözi. A szegényebb rétegek azonban a kereszténység újraértelmezésével, vallásos mozgalmakkal és parasztháborúkkal válaszoltak az új helyzetre.

Fromm figyelmét a középosztályra irányítja. A középkori kötelékek eltűntével az egyén magára maradt; minden saját erőfeszítésétől függött és nem attól a biztonságérettől, melyet szilárd társadalmi helyzete biztosított. A középosztály – állítja a szerző – a szabadság lehetősége előtt egy újabb kötöttségbe menekült, melyet a lutheri és kálvini tanok jelentettek. Luther eszméinek pozitív oldala, hogy az egyház közvetítő szerepét (az abból fakadó korrupt jelenségekkel együtt – lásd például a búcsúcédulákat) elvetve az egyén saját, közvetlen ügyévé tette az üdvözülést. A negatív oldalon viszont ott találjuk azt, hogy Luther és Kálvin egyaránt az ember erendő gonoszságát és nyomorúságát hangsúlyozza. Az egyénnek fenntartás nélkül alá kell vetnie magát Istennek. Fromm szerint ez a korlátlan behódolás már egyfajta „menekülés a szabadságtól” és egyben előkészíti az egyén szabadságának a kapitalizmus fejlődése által determinált további beszűkülését. A kálvini tanokban megjelenik az eleve elrendeltség dogmája. A hívők rettegnek, vajon ők is a kiválasztottak közé tartoznak-e. Félelmüket állandó tevékenységgel, munkával vezetik le: az egyénnek aktívnak kell lennie, hogy leküzdhesse kételeyeit és a sorssal szemben érzett tehetetlenségét. Az emberek a munkában elért sikereket, egyáltalán a világban való helytállást az isteni megváltás jeleként kezdik el értelmezni. Fromm felfogásában tehát a protestantizmus a gyökereitől elszakított, megrémült ember reakciója, mely azonban visszahat a társadalomra, és elősegíti a kapitalizmus kialakulását.

Fromm álláspontja szerint a szabadságnak két oldala van: a társadalom régi kötelékeitől megszabaduló egyén új függetlenségre tesz szert, de a szabadságot nem tudja elviselni, és új függőségbe menekül. Míg a feudalizmusban a függetlenedett profitvágy irracionálisnak és erkölcstelennek számított, addig a kapitalizmus teremtette piacgazdaságban a profitszerzés öncéllá lett. A modern ember a kapitalizmus körülményei között azt hiszi magáról, hogy az önérdek hajtja. Ez azonban Fromm szerint tévedés. Az egyén életét át- meg áthatja a manipuláció. (Ez a gondolat később, a hatvanas években – például *Marcuse*-nél – nagy szerepet játszik. Míg a baloldali gondolkodás a XIX. században a munkás nyomorát ecsetelte, később az új baloldal azt kifogásolta, hogy jómódú és manipulációk áldozataként a habzsoló fogyasztás rabja lett.) Fromm kulcsgondolata a következő: ha az egyén nem képes pozitív értelemben vett szabadságát megélni és megvalósítani, akkor vagy a tekintélyelvű ideológiákhoz menekül, vagy a fogyasztói társadalom által manipulált módon felkínált javak megszerzésének megszállottjává válik.

A tekintélyelvűséget lehetővé tevő személyiségjegyek között a szerző megvizsgálja a mazochizmust és sadizmust; szerinte mindkettő csak annak eszköze, hogy a boldogtalan egyén megszabaduljon a magány elviselhetetlen érzéséről. A tekintélyelvű egyén

imádja a hatalmat, behódol neki, de az alatta állókat, a neki kiszolgáltatottakat a sárba tiporja. Erre a karakertípusra tehát a mazochizmus és szadizmus egyszerre jellemző.

Fromm a faszizmus tömegpszichológiájával is foglalkozik. Két végtől határolja el magát. Nem tekinti a faszizmust kizárólag politikai és gazdasági tényezők következményének, de a csak pszichológiai magyarázatot adó megközelítést is elveti. Álláspontja a következő: a faszizmus ugyan politikai és gazdasági kérdés, ám az, hogy a németekre ennyire tudott hatni, már pszichológiai okokkal is magyarázható. Köztudott, hogy a náci leglelkesebb támogatói a kispolgárság soraiból kerültek ki. (A munkásosztály és a katolikus középosztály végül is kényszerből hajtott fejet a nemzetiszocialista uralom előtt.) Fromm azt is hangsúlyozza, hogy a nagytőke és a tönkrement junkerek támogatása nélkül *Hitler* sosem juthatott volna hatalomra. Ez a két réteg – a kommunisták és szociáldemokraták előretörése miatt – már nem tudta összeegyeztetni a parlamentarizmust azzal a céllal, hogy saját hatalmát és előjogait megőrizze, és arra számított, hogy a náci mozgalom az elégedetlenséget olyan irányba tereli, mely végül is az ő malmára hajtja a vizet. A történelmi szempontok frommi elemzését több mint fél évszázad elteltével a szakemberek bizonyára sok vonatkozásban tudnák árnyalni, de Fromm másra irányítja a figyelmet. Arra kíváncsi, milyen körülmények tették pszichológiai szempontból fogékonnyá a német népet és kiváltképp a kispolgárságot a náci eszmékre.

Ezek Fromm elemzéseinek szerint a következők: 1. A kispolgárság létének alapja a monarchiában betöltött szerepe volt, ám a monarchia a háború végén megbukott. 2. A munkásosztály előretörése következtében csökkent a kispolgárság viszonylagos presztízse. 3. Az ifjúság körében a szülői tekintély megcsorbult, hisz az apák és anyák arra nevelték gyermekeiket, hogy a felsőbbségnek és a parancsok osztogatóinak feltétlen engedelmesség jár, de az első világháború elvesztése után éppen ezek a hatalmak tűntek el. 4. A nagy gazdasági világválság jelentette nyomorúság idején pedig a szülők anyagi erejükből fakadó tekintélyüket is elveszítették. A kispolgárság idősebb nemzedékein elkeseredettség lett úrrá, a fiatalok pedig tetteket sürgettek, miközben a társadalmi felemelkedés lehetőségei fogyatkoztak.

A szabadság előli menekülés másik módja az egyén kényszeres hasonulásvágya: a személy megszűnik önmaga lenni. Mindenáron a többiekhez akar hasonlítani, és maximálisan a külvilághoz igazodik. A személyiség elvesztése és egy ál-énnel való behelyettesítése szorongáshoz vezet, melyet csak a külvilág helyeslése és elismerése csillapíthat. A mániává vált konformizmus frommi leírása – megítélésem szerint – a könyv legjobb része. A *Menekülés a szabadságtól* 1941-es megjelenése után húsz évvel *A magányos tömeg* című munkájában *David Riesman* részben a frommi felismeréseket folytatva írja le az úgynevezett „kivülről irányított” emberét. Az automataszzerű alkalmazkodással szemben Fromm ideálja a pozitív értelemben vett szabadság.

Fromm erős oldala a fogyasztói kapitalizmus egyes jelenségeiről (a reklám pszichológiájáról, a sajtó és rádió működéséről) adott leírása. Mi ugyan még nem jutottunk el a piacgazdaság jelentette jóléthez – attól tartok, mire ez megtörténik, addigra a környezet elpusztítása miatt a Föld is tönkremehet –, de Fromm egyes elemzéseinek az olvasók számára az „aha”-élmény erejével hatnak: zseniális leírás olvashatunk például a nálunk csak nemrég megjelent új reklámozási stílus trükkjeiről.

A tekintélyelvű (autoriter) magatartás és a kényszeres azonosulási vágy elemzése után a szerző leírja, milyen a pozitív értelemben vett szabadság. Fromm szerint ezt a szabadságot az egyén spontán tevékenysége jellemzi, melynek ismérvei a következők: 1. Az individualitás kifejezése. 2. A személyiségbe vetett hit. 3. A pozitív értelemben vett szabadság feltételezi továbbá, hogy nincs magasabb erő, mint az egyedi és megismételhetetlen személyiség. Fromm tehát egyfajta evilági megváltás-etika híve. *A Szeretet művészete* című, 1984-ben magyarul is megjelent művében erről így ír: „Az emberiség történelmében ugyanezt a fejlődést látjuk – és láthatjuk előre –: kezdve az istenszereteten mint gyámoltalan ragaszkodáson Istenanyához, az atyai Istenhez való engedelmes ragaszkodáson át az érett állapotig, amikor Isten megszűnik külső hatalom lenni, amikor az ember magába olvasztotta a szeretet és igazságosság elveit, amikor eggyé vált Istennel, és végül addig a pontig, amikor már csak költői jelképes értelemben beszél Istenről.” Eme pozitív szabadság megvalósulását Fromm a piacgazdaság kínálta bőségre

építené. Ma már jól tudjuk, hogy az a megközelítés túlságosan optimista, hisz a modern nyugati társadalmak sem oldották meg a termelés kérdését. Nagyfokú jólétet teremtettek ugyan, de a bőség és a pazarló fogyasztás egyfelől súlyos ökológiai válsághoz vezetett, másfelől kiélezte a gazdag Észak és a nyomorgó Dél ellentétét.

Méltatlanok lennénk azonban a szerzővel szemben, ha nem említenénk, hogy Fromm későbbi műveiben már érzékenyen reagált az ökológia problémáira. Az 1976-ban megjelent *Birtokoljunk vagy létezzünk? (To Have or To Be?)* című művében már nagy erővel hangsúlyozza az ökológiai tudat és szemlélet kialakításának szükségességét. Ennek egyik legfontosabb kérdése, hogy ki tudja meghatározni, melyek a józan, elfogadható és indokolt és melyek az irracionális szükségletek? A szerző válasza: „Egy dologban biztosak lehetünk. Nem jöhet szóba az, hogy az állampolgárokat az állam által legjobbnak vélt fogyasztásra kényszerítsék; ez még akkor sem lehetséges, ha az államnak tökéletesen igaza van. A bürokratikus korlátozás, mely erőszakkal vetne véget a fogyasztói habzsolásnak, az embereket még áruéhesebbé tenné. A józan (*sane*) fogyasztás csak akkor jöhet létre, ha egyre többen tényleg *meg akarják változtatni* fogyasztási szokásaikat és életmódjukat. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha az embereknek egy, a megszokottnál vonzóbb fogyasztási mintát kínálnak fel. Ez azonban nem következhet be egy szempillantás alatt vagy parancsszóra; lassú nevelési folyamatra van szükség, melyben a kormánynak fontos szerepet kell játszania.”

Az ökológiai és zöld mozgalmak számos sikere ellenére az a radikális életmódbeli és szemléletbeli váltás, melyet többek között Fromm is szükségesnek tartott, eddig még nem következett be, bár egyes országokban az alternatív energiaforrások (pl. a Nap és a szél energiájának hasznosítása) és a hulladékok újrafeldolgozása terén már rendkívül ígéretes fejleményekről számolhatunk be. A közvélemény és politikusok egyaránt egyre inkább érzékelik és látják, milyen nagy veszélyek fenyegetik az emberiséget, ha nem ad időben megfelelő választ az immár egész Földünk létét fenyegető ökológiai válságra.

Végezetül még egy megjegyzés. A társadalomlélektan egyik legfontosabb feladata, hogy megmutassa, miként változnak a szenvedélyek, vágyak és szorongások a társadalmi folyamatok függvényében, és hogy ezek az érzelmek miképpen hatnak vissza magára a társadalomra. Ezzel kapcsolatban rendkívül fontosnak tartom a Fromm által kidolgozott társadalmi karakter fogalmát. Ez a koncepció összefüggésbe hozza egymással a pszichoanalízis dinamikus motiváció elméletét a társadalomlélektani elgondolásokkal. A társadalmi karakter – fejt ki Fromm a *Menekülés a szabadság elől* című, most már magyarul is olvasható munkájában – az emberi természet a társadalom szerkezetéhez való dinamikus alkalmazkodásából fakad. A változó társadalmi körülmények hatására a társadalmi karakter is módosul, azaz új szükségletek és új szorongások jönnek létre. Az új szükségletek új eszméket szülnék, és mintha az embereket is fogékonyabbá tennék ezek iránt az új gondolatok és eszmék iránt; az új eszmék viszont az egyén cselekedeteit meghatározva új karaktert stabilizálnak és erősítenek meg. Másképp kifejezve, a társadalmi körülmények a karakter közegén keresztül befolyásolják az ideológia jelenségeit; a karakter viszont nem a társadalmi körülményekhez való passzív alkalmazkodás eredménye, hanem egy olyan dinamikus alkalmazkodásé, mely egyfelől az emberi természettel biológiailag veleszületett, másfelől történelmi elveken nyugszik. Fromm érdeme az, hogy az általa kidolgozott szociálpszichológiai elméletet számos konkrét történelmi példán be is mutatja.

Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 260 oldal

BÍRÓ DÁVID